

RUSIYA İŞĞALI ƏRƏFƏSİNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA SİYASİ VƏZİYYƏT TÜRKIYƏ TARİXŞÜNASLIĞINDA

Vidadi Umud oğlu Umudlu

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

E-mail: v.umudlu@yahoo.co.uk

Açar sözlər: *Türkiyə tarixçiləri, Şimali Azərbaycan, siyasi vəziyyət, çar Rusiyası, işğal ərafəsində*

Rusiyaya işğal ərafəsində Şimali Azərbaycanda baş verən tarixi hadisələrin müxtəlif aspektlərdən tədqiqi və öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Öz mürəkkəbliyi ilə seçilən bu dövrün həm siyasi, həm də digər yönərdən araşdırılması qarşı Türkiyə tarixşünaslığında da zaman-zaman tədqiqat mövzuna çevrilmiş, mövzu ilə bağlı sanballı əsərlər yazılmışdır. Geniş təhlillər əsasında yazılan bu araşdırmalarda işğal ərafəsindəki mövcud durum, xanlıqlardakı siyasi vəziyyət, qonşu dövlətlərlə münasibətlər öz əksini tapmışdır.

XIX yüzilliyin əvvəllərində Şimali Azərbaycandakı siyasi vəziyyətin əsas xüsusiyyətləri mərkəzləşmiş dövlətin mövcud olmaması, xanlıqlar arasındakı siyasi ixtilaflar, habelə qonşu dövlətlərin Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasətindən ibarət idi. Ölkəni birləşdirmək uğrunda bəzi xanlıqların apardığı mübarizə uğursuz olmuş və nəticədə Şimali Azərbaycan işğalla üz-üzə qalmışdır. Bu dövrdə Şimali Azərbaycanın siyasi həyatında baş verən hadisələr Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində də geniş təhlil olunmuşdur.

POLITICAL SITUATION IN NORTHERN AZERBAIJAN ON THE EVE OF THE RUSSIAN OCCUPATION IN THE HISTORIOGRAPHY OF TURKEY

Vidadi Umud oğlu Umudlu

Key words: *Turkish historians, North Azerbaijan, political situation, tsarist Russia, on the eve of the occupation*

It is of great importance to study the historical processes from different sides taking place in Northern Azerbaijan on the eve of the Russian occupation. The study of this period, which is distinguished by its complexity, both politically and in other respects, has become the subject of research in fraternal Turkish historiography from time to time, and significant works have been written on the subject. These studies, written on the basis of extensive analysis,

reflect the current situation on the eve of the occupation, the political situation in the khanates, and relations with neighboring countries.

The main feature of the political situation in Northern Azerbaijan at the beginning of the 19th century was the absence of a centralized state, political disputes between the khanates, as well as the aggressive policy of some neighboring countries towards Azerbaijan. The struggle of some khanates for the unification of the country failed, and as a result, Northern Azerbaijan faced occupation. The events that took place in the political life of Northern Azerbaijan during this period are widely analyzed in the works of Turkish historians.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ НАКАНУНЕ РОССИЙСКОЙ ОККУПАЦИИ В ИСТОРИОГРАФИИ ТУРЦИИ

Видади Умуд оглу Умудлу

Ключевые слова: Турецкие историки, Северный Азербайджан, политическая ситуация, царская Россия, накануне оккупации

Имеет важное значение исследованию исторические процессы с разных сторон, происходящие в Северном Азербайджане накануне российской оккупации. Изучение этого периода, отличающегося своей сложностью как в политическом, так и в других отношениях, время от времени становилось предметом исследований братской турецкой историографии, и на эту тему были написаны значительные работы. Эти исследования, написанные на основе обширного анализа, отражают текущую ситуацию накануне оккупации, политическую ситуацию в ханствах и отношения с соседними странами.

Главной особенностью политической ситуации в Северном Азербайджане в начале 19 века было отсутствие централизованного государства, политические споры между ханствами, а также агрессивная политика некоторых соседних стран в отношении Азербайджана. Борьба некоторых ханств за объединение страны провалилась, и в результате Северный Азербайджан оказался перед оккупацией. События, происходившие в политической жизни Северного Азербайджана в этот период, широко анализируются в трудах турецких историков.

Giriş. XIX əsrin başlanğıcında Azərbaycanında mərkəzləşmiş dövlətin formalaşmaması, çoxsaylı kiçik dövlət qurumlarının mövcudluğuna gətirib çıxardı. Nəticədə Azərbaycanın siyasi müstəqilliyi təhlükə altına düşdü və

cənuba doğru irəliləməyi planlaşdıran çar Rusiyasının əlinə əvəzolunmaz bir fürsət keçdi. Düzdür, Rusiya imperiyası nəyin bahasına olursa olsun Azərbaycanın şimal hissəsini işğal edərək, öz sərhədlərini Araz çayına qədər uzatmağı nəzərdə tuturdu. Yəni Azərbaycanda siyasi birlik və mərkəzləşmiş dövlət olsa da, Rusiya yəqin ki, bu planından əl çəkmək fikrində deyildi. Buna baxmayaraq, siyasi birliyin mövcud olduğu güclü bir dövləti işğal etmək Rusiya üçün elə də asan başa gəlməyəcəkdi.

Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanda mövcud olan xanlıqların bir araya gələrək güclü bir dövlət halında birləşməməsi türk tarixçilərinin də diqqətini özünə cəlb etmiş və işğalın əsas səbəblərindən birinin də məhz ölkədə feodal pərakəndəliyin mövcud olmasından qaynaqlandığını irəli sürmüşlər. Türkiyəli müəlliflər işğal ərəfəsində belə vəziyyətin mövcud olmasını çox acınacaqlı hal hesab etmişlər. Göründüyü kimi, əksər türk müəlliflər işğal ərəfəsində Azərbaycanın kiçik dövlət qurumlarına parçalanmasının yolverilməz olduğunu qeyd edir, bunun ağır nəticələrə səbəb olacağını qaçılmaz olduğuna əminliklərini ifadə edirdilər. Əlbəttə həmin dövrdə nəinki parçalanmanın qarşısını almaq mümkün olmadı, hətta xanlıqlar arasındakı ixtilaflar böyüyərək ərazilərimizin işğalınatəkan vermiş oldu.

Məqalədə Türkyə tarixçilərindən Mehmet Saray, Naki Keykurun, Cemal Gökçe, Mustafa Aydın, Müfit Sadık Bilge və digərlərinin XIX əsrin başlanğıcında Cənubi Qafqaz, o cümlədən Şimali Azərbaycanla bağlı araşdırmalarından istifadə olunmuşdur. İşğala qədər Azərbaycandakı siyasi vəziyyət, qonşu dövlətlərlə münasibətlər, eləcə də çar Rusiyasının Cənubi Qafqazdakı işğalçılıq siyasəti haqqında fikirlər öz əksini tapmışdır. Məqalədə yeri gəldikcə arxiv sənədlərindən də istifadə olunmuşdur.

İşğal ərəfəsində Şimali Azərbaycanda siyasi vəziyyət. Azərbaycanla tarixinin fəal araşdırıcılarından olan Mehmet Saray “Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi” adlı əsərində XVIII əsrin sonu- XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş xanlıqlar sistemindən, Qacarların ölkəni birləşdirmək uğrunda apardığı mübarizədən, Rusiya və Osmanlıların bölgədəki maraqlarından və eləcə də çar Rusiyası tərəfindən Şimali Azərbaycanın işğal olunmasından geniş şəkildə bəhs etmiş və bu barədə ilkin qaynaqların verdiyi məlumatları da türk oxucusunun diqqətinə çatdırmışdır [13,s.149]. İşğal ərəfəsindəki Azərbaycandakı siyasi pərakəndəlikdən bəhs edən tarixçi N.Keykurun, Azərbaycan xanlıqlarının işğal ərəfəsində öz aralarında birlik qura bilməməsinin onların tək-tək rus imperializmi tərəfindən ələ keçirilməsinə gətirib çıxardığını qeyd etmişdir [8, s.5]. Bununla yanaşı, bəzi mənbələrdə xanlıqların ümumim təhlükəyə qarşı birlikdə hərəkət etdiklərini qeyd edirlər. Misal olaraq, “Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındakı Münasibetlere Dair Arşiv Belgeleri” adlı sənədlər toplusunda xanlıqlarla bağlı deyilir ki, Azərbaycan xanlıqları, ruslar, iranlılar və onların bölgədəki

tərəfdarlarından gələ biləcək təhlükələrə qarşı ümumiyyətlə birlikdə hərəkət edirdilər. Osmanlı dövləti də bu birliyin davam etməsi üçün səy göstərirdi. Ancaq bəzən müstəsna hallar da olur və Azərbaycan xanlıqları arasında qarşıdurmalar baş verirdi. Belə ki, bir xanlığın güclənərək digərlərindən üstün olmağa başladığı zaman bəzi digər türk xanlıqları gürcü xanlıqları ilə münasibətlərini yaxşılaşdırır və digərlərinə qarşı gürcülərlə ittifaq bağlayırdılar [12, s.56-57].

Tarixçi C.Yücel qeyd edir ki, 1801-ci ildə ruslar “himayə” bəhanəsi ilə Cənubi Qafqaza-Gürcüstana soxulduqları zaman, Azərbaycan xanlıqlar dörünü yaşayırdı [19, s.77-78]. H.Oktayın fikrincə, Azərbaycanın xanlıqlara parçalanması və bu xanlıqların öz aralarında mübarizə aparmaları rusların Qafqaz üzərindən planlarını həyata keçirməsi üçün əlverişli bir fürsət olmuşdu. Sonra müəllif yazır: “Xanlıqlar modern dövlət qurma müddətinin şərtlərini lazımınca dəyərləndirməmiş, şəhər dövlətləri kimi çıxılmaz dalana dirənmişlərdir” [11,s.379-392]. Azərbaycanın işğal ərəfəsində çoxsaylı xanlıqlara və daha kiçik dövlət qurumlarına parçalanmasının doğurduğu ağır nəticələrindən bəhs edən digər bir türk tarixçisi M.Yıldızın fikrincə xanlıqlar arasındakı ziddiyyətlərdən doğan bu böyük fəlakətin acı nəticələrini vaxt keçdikcə anlayan Azərbaycan türkləri öz yurdlarını, tarixin, taleyin ağırlı oyunlarından, rusların zülmündən qorumaq və ondan xilas olmaq üçün qəhrəmancasına mübarizə aparsalar da baş vermiş fəlakətdən qurtula bilmədilər [18,s.79].

Göründüyü kimi,türkiyəli tarixçilər işğal ərəfəsində xanların bir araya gələ bilməməsinin ciddi səhv olduğunu və bunun çox keçmədən ağır nəticələrə gətirib çıxardığını qeyd etmişlərdir. Azərbaycan uzun müddət müstəmləkə zülmü altında inləmiş və bu səhvlərin düzəldilməsi isə bir neçə əsrlərin hesabına başa gəlmişdir.

Tarixçi M.Aydın Rusiya, Osmanlı, İran Qacar xanədanı arasında sıxışb qalan Cənubi Qafqazın güç mübarizələrinin mərkəzi olduğunu göstərmiş və bu üç dövlətlə müqayisədə çox zəif xanlıqların meydana gəlməsinin bölgədə hökmranlıq uğrunda gedən mübarizənin ağırlaşmasına səbəb olduğunu qeyd etmişdir [1].Tarixçi A.Çay Rusiya işğalı qarşısında Azərbaycan xanlarının tamamilə tək qaldığını, Osmanlı imperiyasının regiondakı hadisələrə müdaxiləsinin mümkün olmadığını, eyni zamanda İranda hökm sürən Qacar sülaləsinin də Rusiyanın işğalı qarşısında uğur qazanmadığını qeyd edir [5, s.106]. Tarixçi M.Aydına görə Osmanlı və İranın ətrafındakı ən böyük təhlükə bu iki ölkə torpaqlarını öz ərazisinə daxil etmək mövzusunda heç bir tərəddüdü olmadığını hər fürsətdə sübut edən Rusiya imperatorluğu idi. Eyni dinin iki zidd fraksiyasını mənimsəmiş olmanın səbəb olduğu tarixi düşmənçilik, Osmanlı və İranı uzun müddətli müharibələrə və sərhəd qarşıdurmalarına təhrik edərkən,

artıq qapıya dayanan ümumi bir düşmənin olması, daha pragmatik siyasətin həyata keçirilməsini diktə etməkdə idi [1, s.6].

Rusiya işğalı ərəfəsində Osmanlı dövləti ilə Qacarlar arasındakı münasibətlər heç də yaxşı olmayıb, işğalçıların maraqlarına uyğun şəkildə davam etməkdə idi. İranda özünü şah elan edən Fətəli xanın, Osmanlı dövləti tərəfindən tanınması üçün elçi göndərildiyi, ancaq Osmanlı tərəfindən şahlığı tanınmayıb elçinin də etimadnaməsi olmadığından veriləcək cavabda "Şah" ləqəbinin yazılmasının sərfi-nəzər edilərək uyğun bir cavab verilməsi üçün tezliklə elçi göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu [2, HAT, 6720]. Bu dövrdə həm Fətəli xan, həm də İAleksandr Cənubi Qafqazı ələ keçirmək siyasətini yenidən həyata keçirmək niyyətində idilər. Bunun üçün əsas səbəb Gürcüstanda mövcud olan qeyri-sabit siyasi vəziyyət idi [2, HAT, 1743]. Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, hələ 1799-cu ildə Fətəli şah təhlükəsizliyi qorumaq üçün şahzadə Abbas Mirzə komandasında bir İran ordusunu Şirvan, Gürcüstan və Dağıstan sərhədlərinə göndərmişdi [2, HAT, 6721 b]. Şahzadə Abbas Mirzənin bölgədə olmasının əsl məqsədi Rusiyanın real bir hücumuna qarşı hazırlıqlı olmaq idi [15, s.447-462].

Ümumi düşmən faktoru isə nəinki öz hakimiyyətlərini güzəştə getmək istəməyən və kiçik kəndlər uğrunda öz aralarında qanlı müharibələr aparan xanları, eləcə də bir araya gələ bilməyən Qacarlar və Osmanlı dövlətini də ciddi narahat etməmiş, baş verə biləcək işğal hadisəsinə qarşı ciddi addım ata bilməmişlər.

Qacarlar dövlətinin o dövrdəki mövqeyini araşdıran İ.Berkok qeyd edir ki, bu dövlət Cənubi Qafqaza qarşı adətən pusquda dayanırdı. Osmanlı dövlətinin hər hansı bir səhlənkarlığını və Rusiyanın zəifliyini hiss edər-etməz dərhal Cənubi Qafqaza hücum edirdi. İranın bu hərəkəti Cənubi Qafqazın İrandan soyumasına, hətta başqa bir tərəfdən yardım almayınca Rusiyaya yaxınlaşmasına zəmin olmuşdur. Osmanlı dövlətinin fəaliyyətindən bəhs edən müəllif yazır ki, bu dövlət indiyə kimi Qafqaza ciddi və əməli bir yardım etməməklə yanaşı, Qafqaz naminə işləmək istəyənlərin Osmanlı dövləti torpaqlarında olmalarına və lazımi fəaliyyət göstərmələrinə icazə vermişdir [3, s.429].

Xanlıqların Osmanlı və Qacarlar dövləti ilə münasibətlərinə gəlincə, onu da qeyd edək ki, bu vəziyyət də elə də ürəkaçan deyildi. Məlumdur ki, xanlıqların Qacarlardan asılı olmadıqları Türkiyə tarixşünaslığında da qəbul edilən bir faktdır və bunu arxiv sənədləri də sübut etməkdədir. Belə ki, Fətəli şah Şuşa, Gəncə və Azərbaycanın digər xanlıqlarına məktublar göndərərək, həmin xanlardan onun hakimiyyətini qəbul etmək tələb olunurdu. Digər tərəfdən, 1800-cü ilin yayında şah tərəfindən göndərilən oğlu Abbas Mirzə və Süleyman Sərdarın əsas vəzifəsi Azərbaycanda vəziyyəti nizama salmaq idi [2, HAT, 6686]. Osmanlı dövləti ilə xanlıqlar arasındakı əlaqələrdə də işlər rəvan

getmirdi və ciddi əlqələrdən danışmaq mümkün deyildi. Əlbəttə bunun əsas səbəblərindən biri də Osmanlı dövlətinin getdikcə zəifləməsi və qonşu dövlətlərlə üz-üzə gəlmək istəməməsi idi. Bununla yanaşı müəyyən mənada bu əlaqələr baş verməkdə idi. Tarixçi T.Mustafazadə yazır ki, Qarabağ, Şəki, Şamaxı, Xoy xanlıqları Osmanlı dövləti ilə daha sıx əlaqə saxlayırdılarsa, Rusiya ilə yaxın məsafədə yerləşdiyi üçün ondan çəkinən Quba xanlığı müəyyən zamanlarda Osmanlı dövləti ilə münasibətlərini ya pərdələməli, ya da soyutmalı olurdu [10, s.125-126].

Bölgədəki Rusiya maraqlarından bəhs edən tarixçi Ş.Yanar qeyd edir ki, bunlar əsasən, İran və Türkiyə ilə daimi bir ticarətin cazibəsi, ipək, pambıq, mis kimi yerli xammal qaynaqları və seyrək əhalisi olan torpaqların kolonistləşdirilməsi arzusu idi. Ancaq hamısından vacibi Transqafqaza keçidin strateji önəmi idi [17,s.575-562]. Tarixçi C.Gökçe artıq 1800-ci ildə Rusiyanın Tiflis, Şuşa, Gəncə tərəflərində İrana qarşıfəallaşdığını qeyd edir [6, s.188]. Rusiya, Osmanlı və Qacarların bölgədəki mövqelərinə toxunan M.Saray göstərir ki, burada vəziyyət Rusiyanın xeyrinə idi. Belə ki, Osmanlı dövləti ilə İranın daxili işlərlə məşğul olduğu bir dövrdə başlayan rus işğalı, həm Azərbaycan xanlıqlarını, həm də iki müsəlman dövlətini qəfil yaxalamışdır [14,s.17]. Eyni düşməne qarşı müharibə İran və Osmanlı dövlətinin yaxınlaşması üçün bir zəmin olmuş, hətta iki dövlətin birgə hərbi əməliyyatlarını təşkil etməyə cəhd göstərilmiş [10, s.125] və Osmanlı Dövləti İrani Rusiyaya qarşı açıq şəkildə dəstəkləməyə başlamışdır" [14, s.64]. Lakin bu yaxınlaşmalar müvəqqəti xarakter daşımış və baş verən hadisələrə ciddi maneə törətmək iqtidarında olmamışdır. Belə demək mümkünsə Rusiya Qacarlar İrani ilə Osmanlı Türkiyəsinin birləşməsinə imkan verməmiş, onları ayrı-ayrılıqda məğlub etməyi daha münasib bilmişdir. Bu da düşmən siyasətinin daha uzaqgörən olduğunu deməyə imkan verir.

Tarixçi M.S.Bilge belə hesab edir ki, Gürcüstanın ilhaqı, Rusiyanın Qafqaza yerləşməsində keçid nöqtəsini təşkil edir. Gürcüstanı ilhaq etməklə Qafqazdakı müstəmləkəçi idarənin təməlini qoyan ruslar bölgədəki mövqelərini gücləndirmək üçün şərqdə Qafqaz geopolitik sahəsində Xəzər dənizi və cənubda Araz çayına qədər irəliləməyi özlərinə hədəf seçmişdilər [4, s.299; 16, s.28-29]. Tarixçi N.İpekin fikrincə Gürcüstanın ilhaqı ilə Rusiyanın sərhədləri Türkiyə və İran torpaqlarına çatmışdı [7, s.273-313]. Fəqət rus işğalı kiçik bir ordu ilə olmasına baxmayaraq olduqca sürətli və uğurlu şəkildə baş vermişdir [14, s.17].

Əslində Rusiyaimperiyası həmin dövrdə Qafqaza çoxsaylı qoşun toplamış, yerli xristinləri də bu işə cəlb etmişdi. Yəni, M.Sarayın dediyi kimi kiçik bir ordudan söhbət belə gedə bilməzdi. Ən əsası isə birliyin olmaması və ya buna imkan verilməməsi baş verən fəlakətlərin kökündə duran əsas səbəblərdəndir.

Nəticə. Göründüyü kimi, Türkiyəli tarixçilər Rusiya işğalı ərəfəsində Şimali Azərbaycanda mərkəzləşmiş dövlətin olmaması və ölkənin kiçik dövlət qurumlarına parçalanmasını arzuolunmaz hal kimi dəyərləndirmiş, Azərbaycan xanlarının bu hadisələrdən lazımı nəticə çıxarmamasının fəlakətə səbəb olduğunu qeyd etmişlər. Nadir şahın ölümündən sonra müstəqil olan Azərbaycan xanlıqları mərkəzləşmiş dövlətdə birləşmək haqqında ciddi qərar verə bilməmiş və hər bir xanlıq müstəqil siyasət yürütməyi üstün tutmuşlar. Şimali Azərbaycanın kiçik dövlət qurumlarına parçalanması, XIX əsrin əvvəllərində daha da güclənən və öz ərazisini genişləndirməyə çalışan çar Rusiyasının ardıcıl işğalçı yürüşlərinə məruz qalmasına bir vəsilə olmuşdur. Hadisələrin bu şəkildə inkişafı Türkiyə lünmaz hal hesab etmiş tarixçilərinin də diqqətindən yayınmamış və Şimali Azərbaycanın işğalında xanlıqların birləşməməsinin dəhəlləddici rolu olduğunu qeyd etmişlər.

Xanlıqlar arasındakı əlaqələrin zəif olması və öz aralarında baş verən qanlı toqquşmalar, çar Rusiyasının qonşu dövlətlərə qarşı işğalçı siyasəti vəziyyəti kəskinləşdirən əsas amillərdən idi. Digər tərəfdən də, Qacarlar İranının xanlıqlarla münasibətlərinin qaydasında olmadığı və Osmanlı imperiyasının da Cənubi Qafqazda baş verən hadisələrə fəal müdaxilə edə bilməməsi və xanlıqların kömək haqqında müraciətlərini cavabsız qoyması da Şimali Azərbaycanın mövqeyini xeyli zəiflətməkdə idi.

Hadisələri obyektiv dəyərləndirən Türkiyə tarixçilərinin tədqiqatlarının təhlil edilərək öyrənilməsi tariximizin bəzi səhifələrinin işıqlandırılmasına öz töhfəsini verməkdədir. Ümumilikdə, bu halların təkrarlanmaması və dövlətimizin çətin vəziyyətdə qalmaması üçün bu hadisələrdən lazımı ibrətin götürülməsi gələcək taleyimiz həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Aydın M. Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar. İstanbul: Gökkuş, 2005, 266 s.
2. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)
3. Berkok İ. Tarihte Kafkasya. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958, 526 s.
4. Bilge M.S. Osmanlı Çağında Kafkasya (1454-1829), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, 689 s.
5. Çay A. İran Tarihinde Azerbaycan ve Azerbaycanlılar // Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Ankara: 2002
6. Gökçe C. Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti. İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, 1979, 253 s.
7. İpek N. Kafkaslar'daki Nüfus Hareketleri // Türkiyat Mecmuası F. 18, s.273-313

8. Keykurun, N. Azərbaycan İstiklal Mücadelesindən Hatıralar (1905-1920). Ankara: İlke Kitabevi Yayınları, 1998, 217s.
9. Kurat A.N. Türkiye Ve Rusya. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990, 735 s.
10. Mustafazadə T. XVIII yüzillik-XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı: Elm 2002, 177 s.
11. Oktay H. Kafkaslarda Rus Yayılması Karşısında Osmanlı-Kaçar Faktörünün Hərəkətə Gətirilmə Təşəbbüsü (Ağustos-Eylül 1811) // VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ Yıl 2017, sayı 2. Kafkasya Özel Sayısı, s.379-392
12. Osmanlı Devleti ile Azərbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasibetlere Dair Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) 1578-1914, I kitab Ankara: Osmanlı Arşivi Yayınları, 1992, 427s.
13. Saray M. Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, 514 s.
14. Saray M. Azərbaycan Türkləri Tarihi. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1993, 149 s.
15. Temizkan A. Rusya Ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, Cilt: VI, Sayı 2, Sayfa: 447-462, İzmir 2006.
16. Umudlu, V.U. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğai olunması və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə. Bakı: Elm, 200, 183 s.
17. Yanar Ş. Azərbaycanda Ebülfez Elçibey Döneminde Türk Kimlik Oluşumu // Avropadan Asyaya Sorunlu Türk Bölgeleri, İstanbul: İG Kültür Sanat Yayıncılık, 2005, s.579-638
18. Yıldız M. Düнден Bugünə Kafkasya, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2006, 384 s.
19. Yücel C. Dış Türklər, Hun Yayınları, İstanbul 1976, 174 s.